

УДК 94(477.82):373.5«1918/1939»

Олена Волонтир,

аспірантка кафедри історії слов'ян, Київський національний університет ім.
Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

**Луцька українська гімназія (1918–1939): проблеми створення та
функціонування**

Висвітлюється ідея створення та потреба функціонування навчального закладу на Волині міжвоєнного періоду 1918–1939 рр. Проаналізовано нормативно–правові документи з діяльності Товариства імені Лесі Українки, що нерозривно пов'язано з подіями гімназії.

Ключові слова: Луцька українська гімназія, освіта, Волинське воєводство, Товариство імені Лесі Українки, польська влада.

Елена Волонтир. Луцкая украинская гимназия (1918–1939): проблемы создания и функционирования

Освещается идея создания и потребность функционирования учебного заведения на Волини межвоенного периода 1918–1939 гг. Проанализированы нормативно–правовые документы по деятельности Общества имени Леси Украинки, что неразрывно связано с событиями гимназии.

Ключевые слова: Луцкая украинская гимназия, образование, Волинское воєводство, Общество имени Леси Украинки, польская власть.

Olena Volontyr. Lutsk Ukrainian gymnasium (1918–1939): problems of creation and functioning

The idea of the creation and the need of the functioning of educational institutions in Volyn of the interwar period 1921–1939 gg. Analyzed normative legal documents on activity of the Company named of Lesya Ukrainka, which is closely connected with the events of the gymnasium.

Keywords: Lutsk Ukrainian gymnasium, education, Volyn province, Company of the name of Lesya Ukrainka, Polish power.

Постановка наукової проблеми. Відповідно до умов Ризького договору 1921 р. Західна Волинь відійшла до складу Польщі. Населення Волині було глибоко пройняте ідеєю національного самовизначення, вагомим аспектом якого являлося освітньо–культурне життя. Урядові кола Польщі проводячи свою державно політику на землях Волинського воєводства не брали до уваги права українців, їх культурно–історичну спадщину та духовні потреби. У даному контексті українці, які становили переважну більшість населення тогочасної Волині, намагалися навчати своїх дітей у школах рідною мовою. На особисті кошти та власними силами вони розбудовували приватне шкільництво і створювали українські гімназії. Однією з найбільш потужних була Луцька українська гімназія (ЛУГ), якій присвячена ця стаття.

Вибір теми та її актуальність зумовлені недостатнім дослідженням проблеми створення і функціонування україномовного освітнього закладу на території Другої Речі Посполитої, відсутністю достатнього висвітлення в науково–публіцистичній літературі, а також інших друкованих та інтернет виданнях.

Мета – на основі раніше невідомих архівних документів охарактеризувати процеси створення та проблеми організаційного становлення Луцької української гімназії імені Лесі Українки.

Джерельною базою дослідження є матеріали та документи Державного архіву Волинської області (ДАВО): фонди – «Луцька приватна українська гімназія Товариства імені Лесі Українки» (ф.73) та «Луцьке Товариство імені Лесі Українки» (ф.190).

Серед документів цих фондів переважають протоколи засідань Управи Товариства ім. Лесі Українки та діяльності Луцької гімназії, а також різного роду інструкції, розпорядження, листування ЛУГ зі шкільним інспектором Волинського округу та іншими польськими адміністративними установами. Певна інформація про діяльність гімназії міститься у директивних вказівках Луцького шкільного інспекторату. Також у фондах є особові справи учнів та викладачів української гімназії.

З опублікованих джерел можна виділити збірник спогадів колишніх випускників ЛУГ, який було видано у 1998 р. з нагоди 80-ї річниці засування гімназії. Над матеріалами працювала колишня вчителька Л.Токарук, яка зібрала близько 50 спогадів учнів [21]. Окремі згадки про навчальний заклад містяться у невеликій за обсягом книжці, яка видана у співавторстві з колишньою гімназисткою [22].

Іншу групу історичних джерел становлять періодичні видання. Насамперед – це газета «Українська нива», яка спочатку виходила у Варшаві, а з 1928 р. – у Луцьку. На шпальтах цього періодичного видання містилися певні відомості з діяльності ЛУГ, є коротка інформація про її створення та функціонування, оголошення про набір учнів, наводяться звіти з діяльності Товариства ім. Лесі Українки.

Аналіз останніх публікацій. Історія функціонування Луцької української гімназії не була об'єктом спеціального дослідження, натомість трапляються лише окремі згадки про ЛУГ у контексті інших проблем. Так, наприклад, у роботах волинських істориків М.Кучерепа [24;25], Ю.Крамара [23], А.Свинчука [26], М.Філіповича [27] відображено лише загальні відомості про становище шкільної освіти міжвоєнного періоду на Волині, і майже нічого не говориться про діяльність ЛУГ.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. У серпні 1882 р. Луцькою міською Думою було прийнято рішення про відкриття у місті гімназії. Головним натхненником цієї ідеї виступив Іван Лорнет, який переконливо доводив, що у навчальному закладі мають вчитися діти найбідніших верств населення, незалежно від їхнього віросповідання [20,с.1].

Однак, понад 13 років ініціативній групі довелося відстоювати право на відкриття гімназії, змагаючись з представниками бюрократії. Лише 30 вересня 1895 р. в Луцьку розпочала свою роботу чотирикласна російська чоловіча гімназія, яка розмістилася у приміщенні колишнього Бернардинського монастиря (нині обласна бібліотека для юнацтва) [16,с.4]. У 1898 р. заклад

функціонував вже як шестикласна прогімназія, з 28 квітня 1908 р. його було реорганізовано у повну гімназію [17,с.3]. Під час Першої світової війни навчальний заклад евакуювали до Белгорода Курської губернії, звідти до Луцька його повернули тільки у 1918 р. [17,с.9].

Після повернення навчального закладу на Волинь мешканці міста і найближчих сіл виходили з проханнями до гімназійної адміністрації про прийом їх дітей до цього навчального закладу. Місцеві жителі надсилали чисельні звернення щодо переведення на навчання в гімназію дітей з інших навчальних закладів – Рівненської, Ніжинської, Катеринбургської гімназій. Серед прохачів були і жителі чеських колоній, що розташовувались неподалік від Луцька.

На час відновлення своєї роботи після повернення з евакуації гімназія не мала директора, тому відповідно до розпорядження Міністерства Народної освіти від 13.09.1918 р. №146 директором Луцької державної чоловічої гімназії було призначено Івана Власовського. На цій посаді, спочатку чоловічої, пізніше коєдукаційної української гімназії Власовський перебував до 1 вересня 1926 р.

І.Власовський був відомим громадським діячем, членом Ради Товариства «Просвіта», знаним педагогом, який мав за плечима чималий життєвий та педагогічний досвід. До моменту призначення його на посаду директора, він вчителював у приватній школи в м. Лохвиці на Полтавщині, Золотоношівській чоловічій гімназії, а з часом і у Конотопській чоловічій гімназії (Чернігівська губернія) [7,арк.169]. Постать І.Власовського заслуговує на пошану, адже обіймаючи посаду директора ЛУГ, він наполегливо працював над українізацією навчального закладу. Варто зауважити, що на українську мову навчання переходили поступово через відсутність необхідних підручників та викладачів, які б досконало володіли мовою. Практично відразу молодий директор зіткнувся з чималими труднощами. Серед усього вчительського складу були лише три українці: директор Іван Власовський та вчителі Володимир Федоренко і Рафаїл Шкляр.

І.Власовський брав активну участь у громадському житті Луцька. Проявивши всі свої дипломатичні здібності та природні задатки оратора, а також завдяки вмінню переконувати, йому вдалося дійти порозуміння з вчительським колективом, батьками та інтелігенцією в питанні щодо неодмінної українізації Луцької гімназії.

Директор ЛУГ доклав чимало зусиль для перетворення гімназії з чоловічої у змішану, оскільки спочатку в українській гімназії навчалися лише хлопці, а з 1923 р. польська влада надала дозвіл на навчання там і дівчат.

У 1926 р. відповідно до постанови кураторії Волинського шкільного округу І.Власовського звільняють з посади директора та позбавляють його права вчителювання в гімназії [7,арк.170]. Польська влада причину вбачала в наступному: існування в гімназії комсомолу, про діяльність якого директор знав, але не вжив відповідних заходів щодо його ліквідації.

Після Івана Власовського виконуючим обов'язків директора гімназії було призначено Рафаїла Шкляра. З 1929 р. посаду директора ЛУГ посів Борис Білецький. Свої обов'язки він виконував близько 10 років, до моменту закриття гімназії наприкінці 1939 р.

У 1920 р. навчальний заклад реорганізують у приватний, а вже наступного року перейменовують на «Луцьку приватну чоловічу українську гімназію» [7,арк.170]. Надалі внаслідок нових змін, у 1928 р. ЛУГ отримала нову назву «Луцька приватна змішана українська гімназія» [5,арк.12].

Внаслідок реорганізації ЛУГ у приватний заклад, у неї виникли труднощі пов'язані з фінансуванням. У відповідності до польського законодавства приватні гімназії не мали державного фінансування, але за бажанням польської влади їм видавалися концесії, які потрібно було поновлювати щорічно.

Тривалий час ЛУГ добивалася від польського уряду прав державних гімназій. Лише у 1929 р. їй було надано такі права, після чого випускники отримали можливість вступати до вищої школи на рівні з випускниками польських гімназій.

У 1920–1924 рр. концесіонером ЛУГ був І.Власовський, але в 1924 р. польська влада відмовляє йому у наданні концесії на наступний рік. Своє рішення урядові кола мотивували відсутністю у нього польського громадянства. На той час, в переважній більшості, українські інтелігенти Волині не були місцевими жителями, тому користувалися правами польського громадянства також не могли [17,с.19].

Справу з фінансуванням гімназії вдалося покращити завдяки Євгену Петриківському. Будучи директором горілчаного заводу, він водночас брав активну участь у громадських та кооперативних справах [17,с.16]. За наявності польського громадянства, весною 1924 р., Є.Петриківського обирають до повітового сеймику, а влітку – головою Товариства «Просвіта». Проблема з отриманням фінансування для навчального закладу на певний час була вирішеною.

1 вересня 1929 р. Є.Петриківський передав документи та майно ЛУГ Товариству ім. Лесі Українки, яке було створено в серпні того ж року. Головна мета діяльності цієї організації полягала в поширенні освіти та створення широкої мережі народних шкіл на Волині. Товариство засновувало школи, гімназії та ліцеї, а також займалося наданням допомоги дітям з малозабезпечених сімей. Існувало воно на внески членів, пожертви, гроші від продажу публіцистичної літератури, газет та проведення концертів.

Починаючи з 1929 р. і до закриття гімназії у 1939 р. її офіційним власником було Товариство ім. Лесі Українки [1,арк.61]. Фактично за весь час його існування, головою був сенатор М. Маслов. Обов'язки секретаря спочатку виконував М.Крижанівський, а пізніше – Б.Потожинський [1,арк.48].

У зв'язку з тим, що гімназія перейшла до нового власника, у 1931 р. її вже вкотре перейменовують. Відтоді навчальний заклад носив назву «Луцька приватна українська гімназія імені Лесі Українки» [3,арк.22].

Окрім фінансових труднощів, ЛУГ стикалася з проблемою приміщення. Починаючи з травня 1919 р., коли Луцьк окупували польські війська, розпочалося переслідування української гімназії. У вересні того ж року

польська влада забирає будинок навчального закладу під адміністрацію воєводи.

З кінця 1919 р. ЛУГ перестає бути державною. Внаслідок цього, вона змінює своє місце розташування та переходить до приватного будинку Марка Кронштейна, де на той момент вже розміщувалася російська дівоча гімназія імені А.Коленко [4,арк.213]. З огляду на це навчання проводилося у дві зміни: у першу навчалися дівчата російської гімназії, а у другу – хлопці української гімназії.

З плином часу дедалі більшого загострення набувало питання придбання будинку для гімназії. Навчання у другу зміну в приміщенні російської гімназії було вкрай незручним, тому дирекція ЛУГ намагалася придбати власну споруду.

У 1927 р. знайшли відповідний будинок, що розташовувався на вулиці Сенкевича, 21 (нині вул. Богдана Хмельницького), який належав Ісаку Даве. Будівлю винаймали 2 роки (з 20 жовтня 1927 р. до 20 жовтня 1929 р.), оплата за оренду становила 600 доларів за рік. Пізніше це приміщення було викуплено у приватну власність Андрієм Цвіком. З новим господарем керівництво ЛУГ укладає договір на оренду приміщення терміном на рік з 20 липня 1929 р. до 20 липня 1930 р. У порівнянні з попередніми роками оплату було підвищено, її річна сума становила 840 доларів.

У 1930–1931 навчальному році Товариство ім. Лесі Українки, будучи безпосереднім власником гімназії, придбало для ЛУГ двоповерхове приміщення на вулиці Плотській з наміром подальшого викупу, власником якого був п. Варковецький. Мурований будинок був просторим та зручним, а головне відповідав усім нормам для навчання учнів. Разом із землею, спортивним майданчиком, з відповідним обладнанням для зайняття фізичними та гімнастичними вправами та залом для занять з трудового навчання, його загальна вартість становила 150 тисяч злотих [2,арк.32]. Адже у випадку несвоєчасної виплати такої суми до 1 березня 1936 р., гімназію могли ліквідувати та конфіскувати її майно.

Завдяки клопотанням Є.Петриківського, колишнього концесіонера ЛУГ, від повітового сеймику для гімназії було видано субвенцію в розмірі 50 тисяч злотих призначених для купівлі будинку [6,арк.56]. Також було організовано збір коштів та пожертв від благодійних акцій, які спрямовувались на допомогу навчальному закладу у справі викупу будинку.

30 червня 1937 р. у нотаріуса відбулося офіційне підписання актів, на підставі яких мурований будинок гімназії перейшов у власність Товариства, а земля до – Чесно–Хресного Братства (державний управитель майна якого був одночасно головою Товариства ім. Лесі Українки). Станом на 1938 р. у гімназія володіла мурованим будинком і землею загальною площею понад 2500 м. кв. Таким чином, фактичним власником навчального закладу, від моменту викупу його у приватну власність і до закриття, було Товариство ім. Лесі Українки.

На одному із своїх засідань адміністрація Товариства розглядала питання стосовно зміни назви вулиці, на якій того часу розташовувалась власна будівля української гімназії. 22 березня 1938 р. до керівництва міської ради було надіслано відповідний лист–звернення. Документ містив прохання про перейменування вулиці Плотської на вулицю Лесі Українки [14,арк.51]. У своєму зверненні Товариство керувалося кількома причинами: розташування на вказаній території гімназії ім. Лесі Українки; крім того така назва вулиці мала б вказувала на те, що пам'ять про видатну українську поетесу невмируща. Нині колишня вулиця Плотська називається Гаврилюка, а невелике приміщення, де в 1931–1939 рр. розміщувалась ЛУГ, знаходиться під номером 14.

Наступною важливою справою Товариства було здобуття права на відкриття ліцею при ЛУГ, який мав стати учбовим закладом вищого ступеня шкільного навчання. Ідею з відкриттям ліцею підтримало керівництво Волинського шкільного округу. Тож незабаром за згодою польської влади при ЛУГ став функціонувати ліцей з двома відділами: гуманістичним (гуманітарним) та математичним [8,арк.32].

З відкриттям ліцею знову стала актуальною проблема приміщення. Спочатку ліцей містився у передпокої гімнастичної зали (спортивний зал). В

подальшому, внаслідок збільшення кількості учнів, він став надто тісним для навчання. Для потреб ліцею почали винаймати приміщення у приватному будинку радника Ханенка. Управа Товариства ім. Лесі Українки звернулася до нього з проханням дати в оренду чотири кімнати під ліцею у його будинку. Оскільки, нове приміщення розміщувалося неподалік від гімназії, тимчасове розташування тут ліцею було дуже зручним для проведення навчального процесу.

Та все ж такий вихід з ситуації не влаштовував керівництво гімназії. Своїми вимогами власник будинку ставив у безвихідь Товариство ім. Лесі Українки, яке відчувало серйозні матеріальні проблеми. Зважаючи на це, керівництво Товариства попри все вирішило побудувати власне приміщення для гімназії та ліцеї, щоб у ньому могла нормально навчатись українська молодь.

Від Управи Товариства, сенатора М.Маслова, звучали постійні заклики та прохання допомогти у розбудові приміщення гімназії, оскільки у самої Управи Товариства не вистачало матеріальних коштів. Влітку 1938 р. Управа Товариства зверталася до Волинського архієпископа Алексія, аби перепровадити збірку грошей по церквах та монастирях Горохівського, Володимирського, Любомильського, Ковельського, Луцького, Дубенського та Кременецького повітів для розбудови гімназії. У відповідь на прохання Товариства єпархіальна Духовна консисторія надала 1000 злотих в розпорядження Управі ЛУГ.

Неодноразово керівництво гімназії зверталося з проханнями до урядів навколишніх гмін, щоб вони надіслали субсидію та закладали відповідні кошти у своєму бюджеті, призначені на утримання закладу освіти, де навчається українська молодь. Таким чином, Управа Товариства намагалася залучити до цієї благородної справи широкі кола української громади Волині.

Навчання в ліцей тривало 2 роки. Згідно з чинними тоді нормами до 1-го класу ліцею приймалися кандидати, які мали свідоцтво про закінчення гімназії нового типу, вікової категорії від 16 до 20 років; до 2-го класу ліцею приймали

осіб, які мали свідоцтво про закінчення 1–го класу ліцею віком від 17–21 року. Вступні іспити відбувалися влітку з 27 до 30 червня щорічно.

У ЛУГ в переважній більшості здобували освіти діти місцевої української інтелігенції, духовенства та заможних селян, але частина дітей були вихідцями з малозабезпечених сімей та потребували матеріальної допомоги. За ініціативою педагогічної ради та батьківського комітету, була створена та розгорнула свою плідну діяльність при Товаристві секція з питань матеріальної допомоги дітям з малозабезпечених сімей. Завдяки її діяльності було організовано роздачу безкоштовних обідів для учнів з малозабезпечених сімей, які потребували такої допомоги.

Пріоритетне завдання Товариства полягало в розбудові українського приватного шкільництва на Волині, а також піднесення цих шкіл на відповідний освітній рівень, пристосовуючи їх до потреб населення краю.

Таким чином, у 1918 році на базі Луцької державної чоловічої гімназії була створена українська гімназія, яка проіснувала до 1 грудня 1939 р., коли її було зачинено радянською владою за поширення українського націоналізму [17;20].

Висновок. Перебуваючи у складі Другої Речі Посполитої, волиняни відстоювали перед польською адміністрацією можливість на існування україномовних закладів освіти. Представники української інтелігенції всіляко сприяли збереженню та примноженню національно–культурних здобутків свого народу, розуміючи надзвичайно важливу роль шкільництва у процесі збереження гідності нації та духовності народу.

ЛУГ за часів панування на землях Волинського краю Другої Речі Посполитої виступила вагомим чинником у збереженні національної ідентичності та створенні української школи.

У своїй діяльності українська гімназія неодноразово стикалася з труднощами: браком регулярного фінансування, відсутністю власного приміщення, пристосованого належним чином до навчальних потреб, нестачею відповідної матеріально–технічної бази та україномовних вчителів. Однак, завдяки наполегливості, ініціативі, енергійності директорів гімназії

І.Власовського, Б.Білецького, а також представників інтелігенції, які попри все намагалися вирішити проблеми українського шкільництва, вдалося досягнути бажаних результатів.

ЛУГ була центром українознавства та стала тим місцем, де виховувалась майбутня українська інтелігенція. Такий навчальний заклад залишатиметься прикладом для наслідування кращих освітянських традицій нашого народу, осередком високої культури та освіти як у наш час, так і для майбутнього покоління.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області. – Ф.190. – Оп.1. – Спр.4. Протоколи собраний членів товарищества, планы работы. Звіти про діяльність Товариства 1936–1938 рр. Місце знаходження гімназії у 1933 р., 1938 р. (14 августа 1929 – 26 декабря 1938 гг.) – Арк.34, 48, 53, 61.
2. Там само. – Спр.10. Устав Луцкого Товарищества имени Леси Украинки и переписка с попечительством Волинского школьного округа об утверждении устава гимназии (8 мая 1930 – 15 июня 1937 гг.). – Арк.22, 32.
3. Там само. – Спр.23. Устав украинской частной школы и переписка с кураторией об открытии школы. (12 июня 1934 – 2 июля 1934 г.). – Арк.22.
4. Там само. – Спр.48. Подписные листы и переписка с организациями о выделении средств на содержание гимназии. (7 января 1938 – 28 августа 1939 гг.). – Арк.213.
5. Там само. – Ф.73. – Оп.1. – Спр.13. Переписка с гминными управлениями и другими учреждениями о высылке средств на содержание гимназии. (10 января 1927 – 15 марта 1929). – Арк.12.
6. Там само. – Спр.35. Переписка с Товариществом имени Леси Украинки и Министерством просвещения по финансовым вопросам. Отчет о работе гимназии за 1930–1931 годы. – Арк.29, 56.
7. Там само. – Спр.43. Директивные распоряжения по учебно–воспитательным вопросам и переписка с попечителем Луцкого школьного округа, гимназиями и учителями о приеме их на работу, о публикациях, экскурсиях, по

административно – хозяйственным вопросам (24 апреля 1932 – 1934). – Арк.169, 170.

8. Там само. – Спр.47. Директивное распоряжение попечителя Луцкого школьного округа (18 апреля 1933 – 20 июля 1939). – Арк.32, 51.

9. Там само. – Спр.49. Переписка с жителями, редакциями, церковными учреждениями о сборе средств на содержание гимназии (6 декабря 1934 – 29 декабря 1935 г.). – Арк.21.

10. Там само. – Спр.71. Просьбы жителей об освобождении их детей от платы за обучение за 1921–1923, 1925, 1926, 1928, 1935, 1936 годы и список учеников освобождённых от платы за обучение в гимназии за 1935–1936 учебный год. – Арк.131.

11. Там само. – Спр.77. Переписка с Волынским воеводой, инспектором Луцкого школьного округа, магистром г. Луцка и предприятиями о строительстве помещения для практических занятий за 1936 г. – Арк.86.

12. Там само. – Спр.79. Переписка с Дераженской гминой и с жителями о сборе средств на содержание гимназии (15 февраля 1936 – 30 мая 1939). – Арк.61.

13. Там само. – Спр.88. Переписка с Товариществом имени Леси Украинки и министром, попечительством Волынского школьного округа по учебно–воспитательным и хозяйственным вопросам (13 января 1937 – 28 января 1939). – Арк.40.

14. Там само. – Спр.103. Переписка с Товариществом имени Леси Украинки, попечительством Волынского школьного округа по учебно–воспитательным и административно–хозяйственным вопросам. – Арк.110.

15. Там само. – Спр.109. Переписка с членами Товарищества имени Леси Украинки с частными лицами, духовенством, театральным товариществом и кооперативами о сборе средств на расширение помещения гимназии (5 января 1938 – 27 января 1939). – Арк.52.

16. Шкільництво. Про діяльність Товариства імені Лесі Українки. // Українська нива. – 1931. – 7 листопада. – С.4.

17. З життя Української гімназії в Луцьку // Українська нива. – 1934. – 11 травня. – С.3.
18. З життя Української гімназії в Луцьку // Українська нива. – 1934. – 22 травня. – С.3–4.
19. З життя Української гімназії в Луцьку // Українська нива. – 1934. – 15 липня. – С.1.
20. Від дирекції Луцької Української гімназії // Українська нива. – 1934. – 9 серпня. – С.2.
21. Українська гімназія в Луцьку. Спогади: ЛУГ 1918–1939 рр. – Луцьк, 1998 р. – С.9, 16, 19, 21.
22. Гелетій Я., Петриківська М. Голгофа Бориса Білецького. – Львів–Республіка Комі–Дубно–Луцьк, 2002–2007.
23. Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921–1926 рр. // Науковий вісник: журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки: історія. – Луцьк, 1997. – Вип.3. – С.43–46.
24. Кучерепа М.М. Політичне становище на Волині у 1921–1939 рр. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.
25. Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько–польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // У пошуках правди: зб. матеріалів наукової конференції. – Луцьк: Вежа, 2003. – С.36–48.
26. Свинчук А.В. Основні напрямки культурно–освітньої політики польського уряду щодо Волині в 20–30 –х рр. ХХ ст. // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – Вип.5. – С.148–152.
27. Філіпович М. Українські школи та Луцька «Просвіта» у 20–30–х рр. ХХ ст. // Зб. навчальн.–методичн. матеріалів та наук. статей ВДУ ім. Л.Українки іст. факультет. – Луцьк, 1999. – Вип.4. – С.113–118.